

Recenzió

Litván György

Élet és Irodalom

<http://www.es.hu/pd/display.asp?channel=PUBLICISZTIKA0517&article=2005-0501-1816-55SJGM>

2005. április 2.

Kornai János rendhagyó önéletrajza

Kornai János professzor, az itthon és a világban méltán nagy tekintélyű közgazdász két évvel ezelőtt - sokak meglepetésére - nekilátott, hogy megírja önéletrajzát, amelyet most már vaskos kötetben vehetünk kézbe (Kornai János: A gondolat erejével. Rendhagyó önéletrajz. Osiris, 2005). Miként erre a könyv alcíme is figyelmeztet, rendhagyó életrajzról van szó. Ki merem mondani: korábbi nagy munkái után újabb tudományos művet írt, amelyben mérlegre teszi egész életét, pályáját, tudományos munkásságát és közéleti szereplését, nem mellőzve egyetlen lényeges - kedvező vagy kedvezőtlen - mozzanatot sem. Egy ilyen vállalkozáshoz sok mindenre szükség van. Mindenekelőtt erkölcsi erőre, az önmagával való szembenézés képességére, nagy történelmi és politikai áttekintőképességre, nagyszerű memóriára s nem utolsósorban kutatói szorgalomra, hogy a szerző a szakirodalomban, a sajtóban és levéltári dokumentumokban is ellenőrizze, kiegészítse és igazolja közléseit. Kornai János bőségesen rendelkezik mindezekkel a tulajdonságokkal, ezen felül pedig igen jó íráskészséggel is, ily módon munkája egy kor és egy korosztály mostantól fogva mellőzhetetlen dokumentumának tekinthető.

Igen, egy tragédiákkal és fordulatokkal zsúfolt évszázadé, s egy korosztályé, amelynek fő jellegzetessége, hogy éppen a felszabadulás után lépett a felnőtt korba, s nyílt meg előtte a tanulás, a közéleti tevékenység vagy az emigrálás lehetősége. Zömmel a "28-asoké", mint Szűcs Jenő, Tánczos Gábor, Pataki Ferenc, Tardos Márton, s persze az előző év végén született Kende Péter, Kornai legrégebb barátja, s ide merem számítani magamat is, aki Jánosnál két osztállyal lejjebb jártam a budai Werbőczy Gimnáziumba. Akkoriban még csak ismerősök voltunk, barátságunk később, fokozatosan alakult ki a sok tekintetben párhuzamos életút és az 1956 körül szinte sorsszerű találkozások révén. Korábban erről keveset beszélgettünk, éppen ezért mellbevágó élmény volt most a könyvből megtudni, mennyire hasonló érvekkel győztük meg magunkat annakidején a kommunista pártba való belépés, majd annak ideológiájával való azonosulás szükségességéről. S amikor elmondja, hogy az Egyesült Államok stockholmi nagykövetségi tisztviselőjének jóindulatú kérdésére, hogy ugyebár kényszer hatására lépett be a kommunista pártba, önérzetesen azt válaszolta: szó sincs róla, meggyőződésből - felidézi bennem hasonló élményemet a párizsi USA-nagykövetségen. Kornai rendkívül őszintén számol el néhány éves kommunista időszakával, amelyet - 1947-től 1955-ig - a Szabad Nép szerkesztőségében töltött, nagyrészt a közgazdasági rovat vezetőjeként, folyamatos érintkezésben Gerő Ernővel, Friss Istvánnal és a gazdaság többi vezető személyiségével. Minden részletről tudott, csak az egészet nem értette meg, nem mindennapi logikája és éles esze ellenére. "Alvajárásnak" nevezi életének ezt a korszakát.

Kornai rendkívül jóindulatú ember, s ezt a múltra, akkori körülményekre és munkatársakra is gyakran kiterjeszti. Kicsit megszépíti például azt a mozzanatot, amikor a gimnázium tornatermében 1943-ban felsorakoztatták a zsidó származásúakat, s közölték velünk, hogy ezentúl nem leventére, hanem külön foglalkozásra járunk. Emlékezete szerint csak annyi volt a különbség, hogy sárga vagy fehér karszalaggal végeztük ugyanazokat az alaki gyakorlatokat. Nem egészen. Rendszeresen a Naphegyre jártunk bozótot irtani, talicskázni, amit osztálytársam, Timár György is megörökített Az iszonyat naptára című későbbi versciklusában. (Persze ez még csak előjele volt a későbbi iszonyatnak.) Kornai a pártlap szerkesztőségében sem észlelte az intrikákat, holott számos leírásból és személyes elbeszélésből tudni való, hogy ott néhány sztálinista - elsősorban Betlen Oszkár és Komor Imre - éberségi próbákkal és kioktatásokkal félemlítette meg a fiatalabbakat. Az "alvajárás" tünete lehet az is, hogy az 1949 nyári Karolina úti pártiskoláról írva, egyetlen rövid mondatban említi ezt a borzalmas négy hónapot, amelyet

pontosan a Rajk-ügy idején és annak szellemében csináltunk végig, miközben éjjelente az ÁVH eltüntetett egy-egy tanárt, másokat pedig eltávolítottak az iskoláról, az éberségi örülettel mindenkit megfélemlítve. A szelíd Kornai azonban örült, hogy minden idejét a közgazdasági tanulmányoknak szentelheti. De szelíden, jóindulatúan bánik a könyvben pályája legtöbb negatív szereplőjével is, ha egyáltalán megnevezi őket. Csupán néhány, még szerinte is megbocsáthatatlan esetben használ kemény szavakat.

Életünk közös, nagy élménye volt - noha nem együtt éltük át - a kommunista vakhitből való felébredés folyamata. Mint sokunk esetében, Kornainál is két külső tényező adta meg ehhez a döntő lökést: Nagy Imre fellépése és programja, amely azt üzentte, más út is van, mint a Rákosié, és a "rehabilitáltak" visszatérése és elbeszélései. Kornai egy balatoni nyaraláson a nagyszerű Haraszi Sándortól hallhatta, mi folyt "odabent" - és az országban - az elmúlt években. Ekkor már egyre több kommunista értelmiségi vitázott és gyötrődött ebben a nehéz, de egyben örömteli és felszabadító folyamatban. Sorra dőltek le fejünkben a bálványok: előbb Rákosi, aztán Sztálin, majd Lenin is. Emlékszem, egy vasárnapi sétánkon Vásárhelyi Miklós nevetve említette nekem: "Hallom, Kornai Jancsi már a Mehrwertnél tart." Ezt akkor, úgy emlékszem, kicsit jelképes értelműnek fogtam fel, de most meggyőződhettem róla, hogy Vásárhelyi értesülése ezúttal is pontos volt. Legtöbbünkkel ellentétben, akik megelégedtünk a kommunista ideológia meghaladásával és a gyakorlat elítélésével, Kornai valóban nekiállt, s ahogy 1945-ben átrágtta magát A tőkén, most újra átgondolta Marx elméletét, és eljutott a teljes szakításig.

De előbb még - barátaival együtt - kirúgatta magát a pártlap szerkesztőségéből. Ő is részt vett és felszólalt 1954 októberében azon a háromnapos taggyűlésen, ahol a Szabad Nép munkatársainak legjava - Lócsei Pál, Méray Tibor, Kende Péter, Fekete Sándor, Novobáczky Sándor - nyílt és kemény bírálattal illette a szerkesztőség vezetőit és magát a pártvezetést, s követelte, hogy az ország valódi helyzetéről igazat írasson a lapba. A következő hetekben és hónapokban valamennyiüket eltávolították. Ekkor került Kornai az MTA Közgazdaságtudományi Intézetébe, amelynek azután - hosszabb-rövidebb megszakításokkal - évtizedekig munkatársa és részben irányító szelleme maradt. Amikor elkerült a pártlaptól, elhatározta, hogy többé nem foglalkozik politikával, csakis a közgazdasági kutatásnak él. 1956-ra el is készítette kandidátusi disszertációját A gazdaságirányítás túlzott központosítása címmel. Emlékszem, a vita 1956 szeptemberében nagy vihart kavart, valóságos tömeget vonzott, s minden fogadalom ellenére politikai felhangot kapott. Kornai a forradalmi napok sodrásának sem tudott teljesen ellenállni. Amikor régi Szabad Nép-es barátai - Gimes Miklós, Kende Péter, Lócsei Pál, Fekete Sándor - elhatározták, hogy Magyar Szabadság címmel lapot indítanak, egy napig ő is részt vett a munkában - nem úgy, mint amikor 1956. november közepén Gimes az illegális Október Huszonharmadikához keresett munkatársakat. De amikor Fekete Sándor a Hungaricus-röpirat külföldre juttatásához kért tőle segítséget, ezt már nem tagadta meg. A következmény jó néhány kellemetlen rendőrségi és bírósági tanúkihallgatás lett. Sokszor érezte magát - nem is indokolatlanul - "a börtön árnyékában", de végül is szerencsére nem került be közénk. A hely kifejezetten nem lett volna neki való.

Ötven évi következetesség

Kornai János rendkívül következetes ember, s erre - teljes joggal - többször is hivatkozik könyvében. Ez jellem, de ész kérdése is. Nem ismerek senkit, aki hozzá hasonló módszerességgel és alaposággal gondolná át előre az események és saját sorsa várható alakulását. Ennek alapján jut elhatározásra saját életvezetését illetően. 1955-ben és a következő néhány évben - levonva élete előző évtizedének tanulságait - három fontos következtetésre, illetve elhatározásra jutott. A politikával szemben eltökélten a tudományt és a kutatást választotta, s az 1956-os rövid "kisiklás" után mindmáig ehhez tartja magát, mert szilárd meggyőződése, hogy tudósként a társadalomnak és a politikának is többet használhat. Egyik legsikeresebb könyve, A hiány hatásáról írja, hogy nyugodt és tárgyilagos hangja alapjaiban ásta alá azt a naiv elképzelést, hogy elég lesz "emberarcúvá" tenni a szocializmust, s akkor az teljesítheti történeti küldetését. Lenin azt állította, hogy a szocializmus akkor fog győzedelmeskedni, ha magasabb termelékenységet biztosít, mint a kapitalizmus. Aki A hiányt elolvasta, az megértette: "ez a győzedelmes fölény sohasem fog létrejönni".

Ez is mutatja, hogy politikai érdeklődését és törekvéseit soha nem adta fel, csupán megkereste - és megtalálta - a maga igazi tevékenységi körét, cselekvési és hatáslehetőségeit. De elhatározása így is -

csaknem egész életében - sokszor nehéz helyzetek és lelkiismereti konfliktusok elé állította. A Kádár-korszak második felében többször is nemet mondott olyan ellenzéki megnyilatkozásokban való részvételre, amelyekkel teljes mértékben egyetértett vagy rokonszenvezett, de féltette - s ezt nyíltan megírja - külföldi kutatási és előadási lehetőségeit. (1956 után kitették az akadémiai intézetből, évekig ipari kutatóintézetekben húzta meg magát, a budapesti közgazdasági egyetemen pedig sem ekkor, sem később nem taníthatott!) A rendszerváltás után pedig tudói függetlenségét és hitelét óvta a pártok és a kormány különféle csábításaival szemben. Egyedül a Magyar Nemzeti Bank monetáris tanácsában való részvételt vállalta - mindaddig, amíg az Orbán-kormány egy új rendelete nyilvánvalóvá nem tette, hogy vége a független szakértés lehetőségének. Nagyon őszintén ír ezekről a politikai és erkölcsi dilemmákról, s természetesen maga sem lehetett mindig biztos benne, hogy a helyes és bevált alapelv mellett egy-egy esetben mikor döntött helyesen, s mikor becsülte túl a veszélyt.

Második számú döntése, amelyet szintén következetesen végrehajtott, a marxizmussal való gyökeres szakítása volt. Miután rájött Marx elméletének alapvető hibáira, nem részlegesen, hanem, mint írja, nullára írta le a marxizmust - azzal, hogy természetesen lehetnek és vannak is benne értékes, felhasználható gondolatok. A hatvanas években, amikor a nyugat-európai baloldalon s a hazai Lukács-iskolában felfedezték az "ifjú Marxot" mint igazi szellemi forrást, s a marxizmus reneszánszáról beszéltek, Kornai megértette, hogy igazi belső szellemi és szakmai függetlenségre csak ezzel a teljes szakítással tehet szert. Szakmájában is részben ennek révén tudott biztos talajra helyezkedni, különösen akkor, amikor a világtól való legnagyobb elzártság idején, nagyrészt saját erejéből megtanulta a matematikai módszerek alkalmazását, s a zseniális matematikus Lipták Tamás segítségével ezt érvényesíteni is tudta következő - immár angol nyelven is megjelentetett - munkáiban. A matematikai modellek alkalmazása ettől kezdve szerves része lett munkásságának, s ez még inkább elválasztotta a marxizmus ideológiai módszerétől.

Ezzel függ össze Kornai János harmadik nagy elhatározása, amelyre 1956 után jutott: ki kell törnie a szűkös hazai keretéből, a nemzetközi tudomány részévé kell válnia. Ezt azonban nem disszidálással vagy akár legális emigrálással kívánta elérni, noha kapott csábító meghívásokat, pl. az angliai Cambridge-be és az amerikai Princetonba, de ő nem akarta végképp elhagyni Magyarországot, s mint a szocialista gazdasági rendszer immár nemzetközileg elismert kutatója, hitelesebbnek érezte, ha eredményeit nem Nyugat-Európából, hanem itthonról publikálja. Ugyanakkor minden jelentősebb írását - anélkül, hogy az akkori szabályok szerint erre engedélyt kért volna - egyidejűleg vagy akár előbb, angolul is publikálta, s mind gyakrabban töltött hosszabb-rövidebb időt Nyugaton. A mostani önéletrajzírás közben kutatásba kezdett a Történeti Hivatalban, s megállapíthatta, hogy a Belügyminisztérium - akárcsak itthon - külföldön is gondosan számon tartotta kapcsolatait. Londonban örömmel találkozgatott régi újságíró-kollégájával, aki akkor onnan tudósította a hazai sajtót. Nagy csomó jelentésből kiderül, hogy részletesen - és rosszindulatúan - jelentett Kornai terveiről, a vele való beszélgetésekről is, akárcsak baloldali brit politikusok nézeteiről. Megtalálta Kornai egy különösen barátságos londoni magyar követségi tisztviselő javaslatát is arról, hogy őt érdemes volna beszervezni. Elégedetten olvashatta az elutasító választ is, amely leszögezi, hogy politikai nézetei miatt teljesen alkalmatlan erre a szerepre. Elegáns módon ezeket az urakat sem nevezi meg az önéletrajz, ahogy a megismert hazai besúgókat sem. Kornai nem foglalkozik a közelmúlt úgynevezett ügynökvitáival, de könyve e nélkül is ékes cáfolata azoknak a tudatos és célzatos hazugságoknak, hogy a BM-ben csak a III/III-as osztály foglalkozott magyar állampolgárok megfigyelésével, a többi pedig "hazafias feladatokat" látott el.

Szakmai tekintélyével és akaraterejével Kornai végül mégis megoldotta a "kint is-bent is" kérdését. 1983-ban az Egyesült Államok egyik legjobb egyeteme, a Harvard hívta meg professzorának. Kérésére az egyetem vezetése abba is beleegyezett, hogy évente csak egy szemesztert töltsön kint, így lehetővé tette az ingázást az amerikai Cambridge és Budapest között. Csaknem húsz évig folytatta ezt az életet, a szocialista rendszer politikai gazdaságtana iránt érdeklődő sok lelkes hallgatót gyűjtve maga köré a legkülönbözőbb nációkból, és sok új, segítőkész és hűséges barátot szerezve a professzor kollégák között. Kornai nagyon szépen ír ezekről a kapcsolatokról, de amikor összehasonlítja őket az ifjúkorban gyökerező hazai barátságokkal, őszintén megállapítja, hogy ezek mélységéhez és meghittségéhez nem hasonlíthatók. Kornai egyik legszebb emberi vonása a baráti hűség és az odafigyelő, szeretetteljes viszony munkatársaihoz, akikről sem az életben, sem az önéletrajzban nem feledkezik meg.

Könyvének Itthon Magyarországon - otthon a világban című fejezetében Kornai kifejti, mi köti Magyarországhoz - miért nem akart sem 1956-ban, sem később emigrálni -, s mi az, ami a Harvardot és általában az amerikai egyetemi életet oly vonzóvá és otthonossá tette számára. "Nem szeretem a patetikus fogalmazásokat, nem hivatkozom az "Itt élned, halnod kell" parancsolatára. Inkább a magam közgazdász nyelvén a konzisztencia magammal szemben támasztott követelményéről beszélnék - írja Magyarországgal kapcsolatban. - Elhatározásaim indítékai között dominálnak az érzelmi kötöttségek. Ehhez azonban hozzá kell tenni, hogy a szakmai megfontolások is az emigráció ellen szóltak. A szocialista rendszer, majd a poszt-szocialista átmenet tanulmányozására specializálódtam. Sokan foglalkoznak ezzel a témával Nyugaton is. Munkáimnak az adott különleges hitelességet, hogy olyasvalaki írta, aki maga is ott él, saját szemével látta, saját maga is átélte azt, ami ott történik." Érdekes összehasonlításokat olvashatunk Kornaiék cambridge-i és budapesti hétköznapi, életformája és a két ország mentalitása között. Kornai soha nem fogadta el a manapság divatos Amerika-ellenességet. Magasra értékelte az amerikai demokrácia hagyományait és erejét, az egyetemi és tudományos életnek a hazaihoz képest korrektebb szellemét, a lakosság tárgyilagosságát és optimizmusát (szemben az ismert magyar pesszimizmussal). Annál kevésbé a földrésnyi ország provincializmusát, az emberi kapcsolatok felületességét. De mint írja: "Nagy mértékű veszteségnek érzem, amikor sznob magyar értelmiségiek fölényeskedő lenézéssel beszélnek az amerikaiak primitívségéről vagy műveletlenségéről."

Eközben természetesen sokat járt konferenciákra és előadásokat tartani a világ más tájaira, még Kínába és a Szovjetunióba is. A nyolcvanas évek légkörére jellemző, hogy amikor a hiány nagy nemzetközi sikere után egy moszkvai nemzetközi kerekasztal-konferencián előadást tartott könyve alapfelfogásáról - hogy tudniillik a hiány a szocialista tervgazdaság rendszerspecifikus visszássága -, Hacsaturov professzor, a Szovjet Közgazdasági Társaság akkori elnöke durván megtámadta, kijelentvén az akkor is nélkülözhető Moszkvában, hogy a hiány csupán szórványos jelenség, amelyet a tervezés hibái idéznek elő. A jelenlevő Leonyid Kantorovics, a nagy matematikus-közgazdász mélyen hallgatott, az elnöklő brit Sir John Hicks pedig állásfoglalás nélkül zárta le a vitát. Manapság hajlamosak vagyunk elfelejteni, hogy még a nyolcvanas években is működött a diktatúra és a "jaltai szellem".

Szakmai körökön túl is eléggé közismert, hogy Kornai Jánosnak a legtöbb hazai közgazdásztól eltérő véleménye volt a gazdaságirányítási reform és általában a szocialista gazdaság megreformálhatóságának kérdéseiben. Ő alapjaiban tartotta rossznak a rendszert. Ugyanakkor tudta, hogy a térségben fennálló politikai rendszerek egyelőre lehetetlenné teszik a gyökeres átalakítást, de elismerte, hogy részlegesen javítani és reformálni igenis lehet és érdemes a gazdasági rendszert. Ez határozta meg a reformfolyamathoz és a reformistákhoz való viszonyát. Egy amerikai folyóiratban megjelent cikkében "naiv reformereknek" nevezte a térség országainak számos tekintélyes közgazdászát, így az általa régóta nagyra becsült Péter Györgyöt, a lengyel W. Brust, Ota Siket, s persze Gorbacsovot is. Ő maga, mint írja, az 1956-os forradalom leverésének hatására szünt meg "naiv reformer" lenni, s ezért a hatvanas-hetvenes években sem vett részt a pártközpont által szervezett bizottságokban. "Szigorúan (néha talán túl szigorúan) határoltam el a kétféle lehetséges hivatást, a politikai döntéseket hozó vagy azokat befolyásolni akaró "aktivistáét" és a tudományos kutatóét" - írja ezzel az új választási kényszerrel kapcsolatban. (Ami persze nem is volt annyira új, hiszen összefüggött a politikától való távolságtartással.) Vitapartnerei közül elsősorban a reform irányát befolyásolni igyekvő Antal Lászlót és a merőben egyéni úton járó Liska Tibort említi. Kornai nem hitt a piaci mechanizmus automatikus térhódításában (változatlanul puha költségvetési korlát mellett), a piaci viszonyok "szimulációjának" ötlete pedig láthatóan különösen felingerelte. "Végeredményben tehát - túljutva életem "naiv reformer" periódusán - a szocialista gazdaság reformjának kritikus elemzőjévé váltam" - összegezi Kornai a reformfolyamatban játszott szerepét.

Előre láttam-e a rendszer összeomlását? - teszi fel a kérdést. Válasza pedig röviden - majd kifejtve is: igen és nem. (Természetesen itt nem csak és nem is elsősorban Magyarországra gondol.) Mint a szocialista rendszer kutatója, aki a lehető legtöbb ismerettel rendelkezett a tárgyról, tulajdonképpen elvárta volna magától, hogy előre lássa a folyamatot. Tudja, hogy a nyolcvanas években mindenki csak találgatott, de önmagát azok közé sorolja, akik sejtették, hogy megyünk, sőt rohanunk a válság felé. Tanúsíthatom azonban, hogy János itt sem érte be sejtésekkel. Az 1980-as évek közepén, szokásunk szerint a Normafa környékén sétálva, egyszer csak megállt, s felszólított bennünket, tippeljük meg, mi lesz itt az aznapotól számított egy év, illetve öt év múlva. Persze semmi realiztikusat nem tudtunk kinyögni, s a kérdés talán

egy-két évvel korábban hangzott el a valóban aktuálisnál, de jól mutatta a különbséget János és a mi gondolkodásmódunk között.

Most szívesen megkérdezném tőle: szerinte mi lesz itt mához egy évre és öt évre?